Gramatica românească a lui Radu Tempea (1797). Ediţie critică şi studiu lingvistico-filologic

Andreea Drişcu
Universitatea ,,Alexandru Ioan Cuza" din Iaşi

Abstract: The paper aims to make a review of the component parts of a critical edition, which will represent the subject of a future doctoral thesis. Radu Tempea's *Romanian Grammar* from 1797 hasn't benefited of a interpretative transcription accompanied by a linguistic and philological study, remaining in Cyrillic graphy until today. Our study offers the possibility that the text can be known by today's readers. Moreover, the explanation of the graphy, phonetic, morphological, syntactical and lexical problems facilitates the knowledge of the Romanian literary language from the end of the eighteenth century.

Keywords: Romanian literary language, grammar, vocabulary, the eighteenth century.

Lucrarea *Gramatica românească a lui Radu Tempea (1797). Ediţie critică şi studiu lingvistico-filologic* pune în evidenţă necesitatea realizării de transcrieri interpretative ale textelor redactate în vechea grafie românească, mai cu seamă a celor care încă nu se bucură de încadrarea într-o ediţie critică. Editarea textelor vechi reprezintă un demers anevoios, însă necesar, ţinând cont de faptul că multe dintre textele scrise cu alfabet chirilic nu sunt accesibile cititorilor de astăzi, unii dintre ei puţin familiarizaţi cu acest sistem de scriere. Este bine cunoscut faptul că majoritatea textelor din epoca în care a apărut gramatica în discuţie (sfârşitul secolului al XVIII-lea) au fost transcrise, însă o parte dintre ele au fost studiate doar parţial în cadrul unor studii restrânse. Este cazul nu numai al gramaticii lui Radu Tempea, ci şi al unei lucrări anterioare, aparţinând lui Ienăchiţă Văcărescu, *Observaţii sau băgări de seamă asupra regulelor şi orânduielelor gramaticii româneşti*[1], tipărită în 1787.

În tradiţia realizării de ediţii critice se înscrie şi cea pe care o voi realiza în cadrul studiilor doctorale, ediţie care cuprinde cinci părţi distincte. Partea întâi este reprezentată de studiul filologic, cea de-a doua cuprinde studiul lingvistic asupra textului, iar cea de a treia parte indică referinţele bibliografice folosite în elaborarea

[1] Textul a fost transcris de către Cornel Cîrstoiu, în Poeţii Văcăreşti (Ianache, Alecu şi Nicolae), *Opere*, ediţie critică, studiu introductiv, note, glosar, bibliografie şi indice de Cornel Cîrstoiu, Editura Minerva, Bucureşti, 1982, însă gramatica în sine nu se bucură de o ediţie critică.

BDD-V3596 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-27 03:03:35 UTC)

ediţiei. Ultimele două părţi ale lucrării redau transcrierea textului, precum şi reproducerea, în facsimile, a câtorva pagini ale gramaticii, în variantă chirilică.

În prezenta lucrare, ne propunem să realizăm o trecere în revistă a principalelor aspecte care prezintă interes în cazul realizării unei ediţii clasice de text vechi, în speţă a unei lucrări de gramatică românească. Cea dintâi miză a tezei de doctorat o reprezintă transcrierea interpretativă integrală a textului menţionat, respectând particularităţile acestuia, dar supunându-l normelor actuale ale limbii române literare. În ceea ce priveşte modul de transcriere, s-a urmărit redarea cât mai fidelă a aspectelor grafice şi fonetice, în scopul surprinderii particularităţilor specifice perioadei, dar şi autorului însuşi. Demersul de transcriere a prezentat uneori dificultăţi, generate mai ales de inconsecvenţele grafice, în acest sens fiind valorificate soluţiile de transpunere în grafie latină propuse de studiile de specialitate. De aceea, pentru a facilita înţelesul textului de către posibilii lui cititori, acesta a fost supus normelor ortografice actuale ale limbii literare.

Dintre cele două forme de redare în grafie latină a unui text redactat în chirilică (t r a n s l i t e r a ţ i e şi t r a n s c r i e r e i n t e r p r e t a t i v ă [2]), am ales ca metodă de lucru de bază pe cea a t r a n s c r i e r i i (interpretative sau interpretate), considerată a fi mai potrivită întrucât facilitează păstrarea particularităţilor grafice şi fonetice ale textului şi, în acelaşi timp, permite evitarea aspectelor care nu au o valoare fonetică precisă. Spre deosebire de translitera ţie, în cazul căreia se urmăreşte o echivalare a unei slove chirilice cu unul şi acelaşi semn din grafia latină, acest lucru realizându-se în mod constant şi fără să admită vreo excepţie, favorizând o expunere literală, redarea textului sub formă interpretativă presupune rezolvarea unor situaţii precum cea de clarificare a cazurilor când două slove chirilice notează un singur sunet, corespunzător unui singur semn din alfabetul latin (aşa cum este cazul lui ***м*** şi ***т*** sau ***оу*** şi ***ѹ***) sau când un caracter chirilic are mai multe valori fonetice (este binecunoscut faptul că ***е*** are valoare atât de [*e*], cât şi de [*ie*], iar ***ѡ*** are valoare de [*o*] sau [*oa*]). Acestor slove li s-a acordat un spaţiu mai amplu de analiză, însoţit de expunerea celor mai importante teorii formulate în literatura de specialitate, care să justifice opţiunile noastre de transcriere. De asemenea, interpretarea sileşte şi la identificarea caracterelor fără valoare fonetică, notate în textele vechi în urma unei convenţii ortografice (ca de exemplu ***ъ*** şi ***ь*** la sfârşitul sau în interiorul cuvintelor). Pe lângă aceste cazuri particulare, operaţia de transcriere urmăreşte, în mod firesc, şi stabilirea inventarului grafematic şi al valorilor fonetice pe care le au slovele, însoţite de exemple care să susţină suportul teoretic. În acest sens, am urmărit şi indicaţiile date de Radu Tempea însuşi în capitolul dedicat ortografiei (*Pentru slovele cele de acum româneşti*), care s-au dovedit a fi

[2] Pentru detalii asupra specificului celor două metode, precum şi a unei alte forme de editare a textelor chirilice (reproducerea textului în grafia iniţială) vezi Ion Gheţie, Al. Mareş, *Introducere în filologia românească (probleme, metode, interpretări)*, Editura Enciclopedică română, Bucureşti, 1974 şi Emil Vîrtosu, *Paleografia româno-chirilică*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1968.

BDD-V3596 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-27 03:03:35 UTC)

preţioase, mai ales în condiţiile în care evidenţiau uneori opţiunile lui etimologice. Nu în ultimul rând, editarea textului implică şi sarcina de a identifica situaţiile grafice care nu corespund unei pronunţii reale (dublări de caractere sau de cuvinte, monoftongarea în cazul unor cuvinte care cer diftongare, geminarea unor consoane, dubla accentuare a unor cuvinte etc.). Toate situaţiile întâlnite sunt explicate şi exemplificate în nota asupra ediţiei. Fiind un text redactat la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi aparţinând stilului ştiinţific, descifrarea grafică nu întâmpină probleme majore, chestiunile de natură grafică şi fonologică prezente fiind intens tratate anterior în literatura de specialitate aferentă. Aportul nostru constă în lămurirea situaţiilor în care grafemele pot avea mai multe valori, dar mai ales constanţa în transcriere.

Redarea în grafie latină a textului este însoţită de un studiu filologic în care se realizează o încadrare a gramaticii, atât în rândul textelor scrise în secolele al XVIII-lea- al XIX-lea, cât şi în cadrul celor care alcătuiesc literatura didactică a vremii. În acest sens, am întocmit un inventar al lucrărilor de gramatică apărute până la *Gramatica românească* a lui Ion Heliade Rădulescu (1828). Am luat ca reper această lucrare întrucât se consideră că reprezintă un moment fundamental în ceea ce priveşte redactarea de lucrări de gramatică românească în perioada modernă a limbii române literare. De asemenea, studiul filologic cuprinde şi o comparaţie între gramatica lui Radu Tempea şi lucrările care au inspirat-o (am ales pentru comparare textele care ne-au stat la îndemână, şi anume gramatica lui Samuil Micu şi Gheorghe Şincai, *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*, ediţie realizată de Mircea Zdrenghea, editura Dacia, Cluj-Napoca, 1980 şi lucrarea lui Ienăchiţă Văcărescu, intitulată *Observaţii sau băgări de seamă asupra regulelor şi orânduielelor gramaticii româneşti,* care încă nu beneficiază de o ediţie critică şi pe care am folosit-o în varianta ei chirilică. Am folosit şi transcrierea textului din ediţia alcătuită de Cornel Cîrstoiu în 1982). Printre sursele secundare ale textului editat se numără şi un manual aparţinând lui Ioan Piuariu-Molnar, redactat în limba germană şi intitulat *Deutsch-walachische Sprachlehre,* apărut în 1788 la Viena, precum şi *Gramatica limbii latine* (publicată cu titlul *Prima principia latinae gramatices ad usum scholarum valachico nationalium*) a lui Gh. Şincai.

Comparaţia a urmărit să pună în evidenţă aspectele legate de contextul de redactare, lucrările care au constituit izvoare pentru textele în discuţie, grafia folosită, mijloacele de formare a termenilor, dar mai ales elementele care justifică desemnarea celor două lucrări drept surse principale pentru *Gramatica românească* a lui Radu Tempea. Redactarea la distanţă relativ scurtă a celor trei lucrări arată faptul că diferenţele de terminologie şi de transpunere grafică nu sunt foarte mari, ceea ce diferă fiind opţiunea latinizantă mai pronunţată în cazul gramaticii de la 1780 (lucrarea lui Radu Tempea reflectă un latinism temperat) şi preferinţa manifestată în mod expres a lui Micu şi a lui Şincai pentru termenii neologici de provenienţă latinească, dată fiind nevoia reprezentanţilor Şcolii Ardelene de a demonstra originea romanică a limbii române. Latinismul gramaticii lui Samuil Micu şi Gheorghe Şincai este evident în primul rând la nivelul grafiei (lucrarea fiind scrisă în

BDD-V3596 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-27 03:03:35 UTC)

limba latină) şi al ortografiei, dar şi la nivelul lexicului, termenii vechi formaţi prin calc fiind uneori înlocuiţi cu cei neologici, împrumutaţi din latină. *Gramatica românească* a lui Tempea, deşi a fost scrisă mai târziu, este mai degrabă tributară vechilor lucrări, argumentele care susţin această idee fiind reprezentate de faptul că termenii gramaticali folosiţi sunt cei vechi, neologismele apărând de multe ori cu formă neadaptată, ceea ce diminuează rolul lor funcţional în text. Analiza fenomelor de adaptare fonetică şi morfologică, însă, arată faptul că aceşti termeni sunt preluaţi din gramatica de la 1780. Deosebirile dintre cele două lucrări sunt legate şi de scopul în care au fost scrise. Dacă *Elementa* lui Micu şi Şincai a fost scrisă cu intenţia de a se constitui într-o scriere-program, care să preia iniţiativa înlocuirii grafemelor chirilice cu cele latineşti, gramatica lui Tempea a fost redactată mai ales în scopuri didactice, ca manual de studiere a limbii române de către copii. Simpla comparare a structurii şi terminologiei celor două lucrări pune în evidenţă faptul că gramatica lui Radu Tempea nu putea să nu fie inspirată de cea a corifeilor Şcolii Ardelene, dat fiind impactul acestei lucrări în literatura de specialitate a vremii.

Importanţa lucrării protopopului ardelean şi a tuturor scrierilor de această factură redactate în acea perioadă rezidă în faptul că au fost scrise în condiţiile în care în principatele române literatura lingvistică şi didactică lipseau, învăţământul în limba română era la începuturi, iar alţi factori de cultură (presă, teatru, biblioteci etc.) încă nu fuseseră constituite. Starea precară a culturii româneşti de la acea dată, precum şi nevoia de normare a limbii literare cu ajutorul dicţionarelor şi al gramaticilor evidenţiază efortul celor care şi-au asumat această sarcină.

Datele de ordin filologic sunt completate de cele lingvistice, analizate la fiecare nivel al limbii. În felul acesta, descrierea inventarului grafematic, a problemelor de transcriere şi a implicaţiilor acestora pe plan fonetic este însoţită de o analiză a aspectelor morfologice, sintactice şi mai ales lexicale ale textului. Analiza datelor de ordin morfologic şi sintactic relevă stabilitatea sistemului gramatical reflectată în texte aparţinând stilului ştiinţific de la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Specificul textului însuşi va contribui la îmbogăţirea faptelor lingvistice propriu-zise cu fapte aparţinând metalimbajului gramatical, explicarea fenomenelor fiind înlesnită de argumentarea autorului.

Analiza particularităţilor grafice ale textului şi evidenţierea dificultăţii de transcriere a lui, ca urmare a transpunerii conţinutului dintr-un sistem (orto)grafic în altul, este continuată cu descrierea trăsăturilor fonetice. Dincolo de particularităţile fonetice datorate etimologismului scrierii şi contactului cu alte limbi de cultură, textul pe care îl editǎm este relativ uşor de parcurs, dat fiind faptul că aparţine sfârşitului de secol XVIII, iar fenomenele dialectale nu sunt foarte pronunţate. Din acest punct de vedere, analiza faptelor fonetice susţine opinia formulată în literatura de specialitate potrivit căreia textul editat este temperat sub acest aspect. Faptele descrise în acest subcapitol sunt comune tuturor textelor redactate în această perioadă, apartenenţa textului la zona Ardealului nefiind evidenţiată prin particularităţi dialectale deosebite.

BDD-V3596 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-27 03:03:35 UTC)

Am înregistrat numeroase fenomene fonetice datorate influenţei limbii germane (care se răsfrâng şi asupra lexicului determinând particularităţile fonetice de adaptare a neologismelor, de aceea au fost analizate mai detaliat în subcapitolul de analiză a faptelor lexicale), precum redarea africatelor [*č*] şi [*ǧ*], urmate de *e* şi *i* prin grupurile *ţe*, *ţi*, respectiv *ghe*, *ghi*, înlocuirea spirantei [*s*] cu prepalatala [*ş*]. Acestea se îmbină cu trăsăturile datorate etimologismului scrierii, aşa cum sunt *cl* > *chi*: *chiar* (=*clar*) *[175/97v]*, folosirea lui [*ş*] în loc de [*s*] în forme precum *deşchide [II/4v]* etc. Fonetismele de origine germană cu cele etimologice se completează cu cele specifice limbii literare la finele veacului al XVIII-lea (velarizarea vocalei anterioare [*ă*], după dentala [*r*], generalizarea formei *să* a pronumelui *se*, [*ęa*] medial nu este încă redus la [*e*], fiind redat prin [*ę*], monoftongarea lui [*ęa*] la [*a*] , nesincoparea lui [*i*], notarea lui [*u*] final, alternarea rostirii dure cu cea moale a lui [*s*] şi [*z*], [*ş*] şi [*ž*] etc). Remarcabil este faptul că textul renunţă la unele fonetisme arhaice, în favoarea celor care se vor impune ulterior ca norme ale limbii române literare: păstrarea în unele situaţii a lui [*ă*] protonic, îmbinarea formei cu [*î*] cu cea „diftongată" (*cîne*, dar *pâine*), alternarea rostirii dure cu cea moale a lui [*ş*] şi [*ž*], evoluţia africata [*ǧ*] (< [*d*]+ [*e*], [*i*] latin) la fricativa [*ž*].

În ansamblu, textul gramaticii lui Radu Tempea nu prezintă particularităţi fonetice deosebite, păstrându-se, pe de o parte, la marginea exagerărilor reprezentanţilor Şcolii Ardelene, iar pe de altă parte evitând excesele dialectale. Ceea ce iese în evidenţă este îmbinarea trăsăturilor limbii române literare ale vremii cu cele determinate de pătrunderea în limbă a neologimelor de origine latină, reprezentate în plan fonetic de particularităţi de adaptare specifice. Aspectul hibrid şi heterogen al lexicului şi al foneticii textului trebuie pus pe seama acestor influenţe latiniste, şi uneori germane.

Specificul *Gramaticii româneşti* a lui Radu Tempea este ilustrat şi prin analiza datelor morfologice ale textului. Aspectele morfologice supuse cercetării în studiul de faţă indică faptul că, dincolo de oscilaţiile şi neajunsurile inerente unui text redactat la sfârşitul secolului al XVIII-lea, sistemul lingvistic este stabil, apropiat de cel al limbii române actuale. O sumară analiză a datelor morfologice pune în evidenţă existenţa de forme fonetice şi gramaticale noi folosite concomitent cu cele arhaice. Formele vechi, multe dintre ele etimologice şi asigmatice apar alături de cele noi care se vor consacra în sistemul limbii până în lucrările actuale. *Gramatica românească* a lui Radu Tempea prezintă o serie de caracteristici comune lucrărilor similare scrise până la gramatica lui Ion Heliade Rădulescu din 1828. Este evident faptul că principiul analogiei formale funcţionează intens, multe dintre încadrările realizate de autor fiind făcute pe baza asemănării cu structuri anterioare. De asemenea, în realizarea clasificărilor intervine criteriul semantic, fapt constatat la toate nivelele limbii.

Alături de acestea, lucrarea lui Tempea prezintă şi alte neajunsuri explicabile fie prin limitele grafiei chirilice, fie prin insuficienta cunoaştere a sistemului morfologic al limbii române, fie prin influenţa gramaticilor anterioare, fie prin nevoia de apropiere a morfologiei limbii române de cea latinească. În rândul

BDD-V3596 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-27 03:03:35 UTC)

acestora se numără: oscilaţia desinenţelor de plural la substantive, ignorarea alternanţelor vocalice şi consonantice în obţinerea formelor de plural, crearea de forme substantivale de plural de la un radical latinesc neadaptat împreună cu desinenţe româneşti, identificarea de categorii specifice limbii latine (cazul ablativ, verbul deponent), interferenţa formelor pronominale şi verbale, amestecul de forme aparţinând unor părţi de vorbire care nu posedă un conţinut categorial clar (adverb, conjuncţie, prepoziţie, pronume şi adjectiv pronominal nehotărât), îmbinarea de forme verbale sintetice cu cele perifrastice, insuficienta individualizare a structurilor perifrastice etc.

În ciuda acestor neajunsuri, *Gramatica românească* a lui Radu Tempea se impune, în general, printr-o corectă delimitare şi analiză a părţilor de vorbire şi printr-o remarcabilă tendinţă de surprindere a detaliilor. În acest sens, reţin atenţia aspecte precum: încadrarea stabilă a substantivelor în declinare, marcarea categoriilor gramaticale prin selecţia desinenţelor de plural, identificarea corectă a gradelor de comparaţie a adjectivelor, stabilirea regimului cazual al prepoziţiilor etc. În plus, terminologia neologică sprijină încadrarea şi analiza faptelor morfologice.

Caracteristicile morfologice ale textului, alături de cele fonetice, evidenţiază etimologismul scrierii lui Tempea, fapt justificat de afilierea autorului la curentul latinit iniţiat de reprezentanţii Şcolii Ardelene. În pofida imixtiunii faptelor arhaice şi regionale, *Gramatica românească* de la 1797 rămâne un text cu o morfologie stabilă, care anticipă redactarea unor lucrări ulterioare, în rândul cărora se disting gramaticile lui Ion Heliade Rădulescu şi H. Tiktin.

Asemenea particularităţilor morfologice ale textului, nici cele sintactice nu diferă prea mult de trăsăturile celorlalte texte redactate în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Sub aspect sintactic, textul se impune printr-o serie de aspecte specifice producţiilor aparţinând stilului ştiinţific. Dat fiind faptul că *Gramatica românească* a lui Radu Tempea este un text ştiinţific, raportul de coordonare se impune cu precădere, atât la nivelul propoziţiilor, cât şi în planul frazei. În rândul subordonatelor, se folosesc cu precădere propoziţiile circumstanţiale de timp, de cauză, condiţionalele, întrucât au o putere explicativă mai mare şi reuşesc să pună în evidenţă mai bine contextele gramaticale analizate. Din acest punct de vedere, conţinutul textului este exprimat printr-un mod de redactare telegrafic, în care frazele nu au directă legătură între ele, realizată prin intermediul conectorilor frastici. Topica obişnuită este S+P+Comp.+Circums.: „(2). N u m e l e m u t a r n i c este care să mută crescînd sau scăzînd” *[17/19r]*, încurajată de caracterul explicativ şi de valoarea metalingvistică a conţinutului. Subordonarea este marcată uneori redundant, propoziţiile fiind construite cu ajutorul unui cumul de elemente de relaţie („pentru căci vin înainte la pashalie le-au luat românii” *[4/12v]*; „Dar mai bine este a să zice *eu şed*, *eu văd*, *rămîn*, *pun*, *vin*, *ţin*, căci că să trage de la cuvintele latineşti” *[125/72v]*).

De asemenea, am înregistrat şi abateri de la topica obişnuită: „una fără de alta, buna şi temeinicioasa săvîrşire nici într-un chip nu poate da” *[I/4r]*; „Adevărul pricinii aceştia prin noi înşine românii carii ne aflăm acum prin Ardeál, Bănát şi

BDD-V3596 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-27 03:03:35 UTC)

Ugrofláhia, ádecă Ţára Românească şi şi prin alte ţări lămurit să descopere" *[III/5r]*; „dar *[6/13v]* învăţătura rădicării sau a apăsării glasului la silábe sau la cuvinte învaţă p r o s ó d i a ", „Românul neînvăţat încă socotesc că ar zice că-i schimoseşti limba părintească" *[VI/6v]*, datorate, probabil, modelelor slavone şi latineşti pe care gramatica le-a avut. În unele situaţii , subiectul cerut de o structură verbală impersonală este plasat la sfârşitul propoziţiei, ca urmare a unei dislocări sintactice: „s-au obicinuit pînă în zioa de aztăzi atît în toate cărţile bisericeşti cît şi în vorba noastră de obşte a să întrebuinţa" *[VI/6v]*. În acelaşi timp, inversiunile reprezintă un fenomen larg răspândit în textele vremii, ca urmare a antepunerii determinanţilor de tip adjectival şi adverbial: „Cu greu este şi va fi direpţ aceea a aduce limba aceasta în cureţenia şi orighinálul ei" *[VI/6v]*. Tempea însuşi subliniază faptul că locul determinanţilor este înaintea cuvintelor determinate: „Adverbiile totdeauna să pun înaintea verburilor, ádecă *Bine ai învăţat*. ; *Înţelepţeşte ai hotărît*., însă pot a să pune şi după verburi, ádecă *Ai învăţat bine*. ; *Ai greit înţelepţeşte*." *[182/101r]*.

Sub aspect frastic, textul nu abundă în folosirea unei varietăţi de subordonate, caracteristică firească a unui text ştiinţific. Cu toate acestea, gramatica lui Tempea reflectă un progres însemnat faţă de textele epocii anterioare, în ceea ce priveşte gradul de dezvoltare a frazei. Ion Coteanu este cel care explică fenomenele care stau la baza acestui progres:

> „Ca şi în prima jumătate a secolului al XVII-lea, şi acum cele mai multe progrese le face fraza. Ele se explică prin două cauze mai importante: prin creşterea numărului de cuvinte, ceea ce permite lărgirea şi mai buna închegare a exprimării unei idei, şi, în al doilea rând, prin aplicarea unor modele retorice clasice. (...) Două sunt caracteristicile de bază ale frazei savante: a) inversarea atributelor-epitete, care sunt aşezate înaintea numelui, punerea înaintea verbelor, după acelaşi principiu, a unor circumstanţiale, iar, după schema aceasta, reaşezarea în frază şi a propoziţiilor subordonate; b) plasarea, în genere, a elementelor subordonate între subiectul şi predicatul regentei, care stă de preferinţă la sfârşit" (Coteanu 1981: 101-102).

Chiar dacă textul editat nu se impune prin diversificarea procedeelor sintactice el câştigă prin claritate, printr-o expunere riguroasă şi ordonată a materialului, aspecte importante pentru un text de gramatică.

Subcapitolul destinat analizei elementelor lexicale vizează, pe de o parte mijloacele de formare a termenilor gramaticali şi pe de altă parte, influenţele altor limbi asupra nomenclaturii, evidente în împrumuturi, dar şi în fenomenele fonetice şi morfologice de adaptare a lor. În ceea ce priveşte mijloacele prin care este formată terminologia de specialitate, un loc prioritar îl ocupă calcurile lexicale şi neologismele. În acest sens, am realizat o distincţie clară între diversele tipuri de calcuri, indicând pentru fiecare modelul străin care i-a furnizat forma şi sensul. Criteriul fundamental care a stat la baza identificării tipurilor de calc îl constituie forma, respectiv sensul structurilor calchiate. Din acest punct de vedere, am delimitat existenţa calcurilor lexicale de semnificat şi a celor de expresie. În

BDD-V3596 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-27 03:03:35 UTC)

interiorul categoriei calcurilor lexicale de expresie, structura modelului copiat a determinat separarea calcurilor de expresie formate după cuvinte compuse de cele create după model derivat. O subcategorie aparte a calcurilor de expresie este cea formată din structuri perifrastice calchiate după model sintetic sau perifrastic. Faptul că de multe ori calcurile sunt aproximative, modelele sintetice latineşti nefiind preluate în română decât printr-un corespondent perifrastic, ilustrează lipsa de fidelitate a copiei faţă de modelul său. De altfel, principiul în cauză este bogat reprezentat în textul *Gramaticii româneşti* a lui Radu Tempea, precum şi în textele anterioare. În acelaşi timp, instituirea de astfel de structuri perifrastice după model sintetic evidenţiază limita foarte discretă între calc şi act de traducere. Literatura de specialitate aferentă subliniază faptul că dacă o structură dintr-o anumită limbă nu îşi păstrează expresia într-o altă limbă care împrumută, ci este modificată, nu se mai formează un calc, ci este vorba despre un fapt de traducere. Susţinătorul acestei teorii este Theodor Hristea, cercetător care a studiat intens fenomenul calchierii (Hristea 1977: 8). El arată faptul că atunci când într-un cuvânt sau o îmbinare de cuvinte din limba română nu se poate identifica o structură analizabilă provenită dintr-o altă limbă, atunci trebuie să luăm în calcul posibilitatea împrumutării lor pe calea traducerii. Acesta este motivul pentru care am încadrat termenii excerptaţi din gramatica lui Tempea atât în categoria calcului, cât şi a faptelor de traducere literală.

Cât priveşte neologismele, am urmărit gradul de adaptare fonetică şi morfologică ca principal criteriu de separare a lor. Încercarea lui Tempea de a adapta la specificul terminologiei gramaticale româneşti termenii neologici preluaţi din limba latină ilustrează efortul major al unui gramatician de la finele veacului al XVIII-lea de a moderniza mijloacele terminologice proprii limbii sale. Comparaţia dintre textul pe care îl edităm şi *Elementa* lui Micu/ Şincai reflectă faptul că termenii neologici sunt preluaţi în bună măsură din lucrarea din 1780. Contribuţia protopopului sibian constă în încercarea de a adapta aceşti termeni la sistemul limbii literare al timpului său. Printre fenomenele de adaptare fonetică se numără folosirea substantivelor româneşti cu terminaţia *–ie*, provenite din etimoane latineşti de declinarea a III-a terminate în *-ion*, *-ionis*, păstrarea accentului din limbile romanice de origine la substantivele terminate în *–tor* şi *–sor*, notarea lui [*th*] în cuvintele care îl conţin pe ***Θ/ϑ*** , ceea ce evidenţiază opţiunea etimologizantă a gramaticianului, fluctuaţia din notarea grupurilor *b/v*, *s/z* sau a grafemului [*x*], geminarea sau dublarea unor consoane, păstrarea lui *i* latinesc care nu este încă trecut la *j* (înainte de *u* şi *e*), în cuvinte precum *adiectiva [16/18ᵛ]*, *coniúncţii [XIII/10ʳ]* etc. Cercetarea acestor fenomene de adaptare reflectă faptul că Radu Tempea încearcă să adaptaze uneori termenii latineşti neologici în mod analogic, conform tiparelor de adaptare existente deja în limbă. De asemenea, se resimte influenţa limbii germane şi asupra modului de adaptare a termenilor neologici, în special asupra procedeelor fonetice de acomodare. Astfel, variaţia de accent a unor cuvinte, înlocuirea africatelor [*č*] şi [*ǧ*] cu africata [*ţ*] şi ocluziva velară palatală [*ǵ*], fiind redate prin *ţe*, *ţi*, respectiv *ghe*, *ghi*, pronunţarea grupului *str* ca *ştr* etc.

BDD-V3596 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-27 03:03:35 UTC)

În ceea ce priveşte particularităţile de adaptare morfologică ale neologismelor am identificat în *Gramatica românească* a lui Radu Tempea folosirea de substantive împrumutate cu genul şi declinarea din latină (*sistéma [VII/7r]* (cf. fr. *système*, it. *sistema*, engl. *system*, lat., gr. *systema* DN 1978), *tabellă [VIII/7v]* (< lat. *tabella*, germ. *Tabelle* DN 1978), *terminurile [VIII/7v]* (< lat. *terminus*, cf. fr. *terme* DN 1978), *perioduri [159/89v]* (< lat. *periodus*, gr. *periodos*, fr. *période* DN 1978), *parenthésis [205/112v]* („cf. fr. *parenthèse*, germ. *Parenthese*, lat. *parenthesis* < gr. *para-* alături, *en-* în, *thesis-* punere" DN 1978)), oscilaţii în privinţa folosirii desinenţelor de plural pentru unele substantive neologice, mai ales la cele neutre etc. Neologismele adaptate sunt folosite de cele mai multe ori împreună cu corespondentele lor calchiate, alcătuind grupuri de termeni cu acelaşi înţeles noţional şi cu acelaşi etimon. Literatura de specialitate numeşte aceste grupuri d u b l e t e s i n o n i m i c e (şi etimologice) sau cupluri sinonimice.

Alături de neologismele adaptate, am alcătuit şi un grup de termeni neologici neadaptaţi, care nu au un rol funcţional în text, ci sunt notaţi în paranteze, având valoarea unor glose, al căror scop este acela de a evidenţia mai mult sursele de neologizare ale termenilor gramaticali neologici. Fiind preluaţi cu forma latinească nemodificată, alcătuiesc categoria x e n i s m e l o r .

Subcapitolele care cuprind cercetarea calcurilor şi a neologismelor conţin, de asemenea, şi o analiză comparativă a unor exemple de termeni formaţi prin calchiere şi prin împrumut neologic preluaţi din textul pe care îl editǎm, în comparaţie cu termeni similari aparţinând unor lucrări anterioare. Această abordare contrastivă este menită să ilustreze măsura în care Radu Tempea a contribuit la îmbogăţirea terminologiei gramaticale româneşti, fie prin alcătuirea de calcuri, fie prin folosirea de mijloace de adaptare fonetică mai apropiate de limba română literară actuală. Cercetarea procedeelor prin care s-au formatat termenii gramaticali este completată de indicarea surselor interne de îmbogăţire a vocabularului. Dintre acestea, cele mai fructuoase procedee interne de îmbogăţire a vocabularului sunt derivarea şi schimbarea valorii gramaticale. În textul pe care îl editǎm nu am identificat cuvinte formate prin compunere. În rândul tipurilor de derivare, am excerptat un număr mare de derivate progresive, în detrimentul celor regresive, ceea ce a condus la separarea mai multor sufixe lexicale, pe care le-am clasificat preluând o teorie formulată de Ion Coteanu (Coteanu 2007: 17) în funcţie de „rezultatul morfologic", respectiv „semantic" al ataşării sufixului la baza de derivare. În ceea ce priveşte termenii formaţi prin conversiune, cele mai frecvente transformări determinate de părţile de vorbire implicate sunt substantiv provenit din verb la infinitiv lung (cazul cel mai frecvent de conversiune), substantiv provenit din verb la participiu şi adjectiv provenit din verb la participiu.

De asemenea, sunt analizate şi cuvintele aparţinând lexicului regional şi celui arhaic, precum şi relaţiile de sinonimie care se stabilesc între termeni. Rezultatele obţinute contribuie la încadrarea gramaticii lui Tempea, pe de o parte în modul de scriere a lucrărilor ştiinţifice din epocă, pe de altă parte, în tradiţia creată de reprezentanţii Şcolii Ardelene.

BDD-V3596 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-27 03:03:35 UTC)

Cercetarea particularităţilor lexicale ale *Gramaticii româneşti* a lui Radu Tempea pune în evidenţă existenţa unei diversităţi de procedee de formare a cuvintelor. Fiind vorba despre un text de gramatică, se impune distincţia clară între limbajul propriu-zis şi metalimbajul specializat, fiecare plan caracterizându-se nu numai prin funcţii, ci şi prin o anumită pondere a unor procedee lexicale. Am organizat demersul articolului de faţă şi al tezei în sine în jurul mijloacelor de formare a lexemelor, clasificându-le, mai întâi în procedee interne de formare (în rândul cărora derivarea ocupă un loc important, pe plan secund situându-se conversiunea) şi procedee formative externe (împrumuturile din surse diverse, unele dintre ele neologice). Perspectiva diferită de analiză a cuvintelor provenite din alte limbi, impusă de opoziţia s i n c r o n i c / d i a c r o n i c a condus la analiza, pe de o parte a neologismelor (cu problemele de adaptare specifice), iar pe de altă parte a împrumuturilor de origini diverse. *Gramatica românească* a lui Radu Tempea, asemenea textelor similare redactate în perioada în care şi-a desfăşurat activitatea Şcoala Ardeleană, se caracterizează printr-o profundă aplecare asupra împrumuturilor latino-romanice, cuvintele care aparţin acestui fond servind ca bază atât pentru fenomenul de neologizare, cât şi pentru formarea de termeni prin calchiere lexicală. Pe lângă lexemele de origine romanică, textul cuprinde şi un bogat inventar de cuvinte pătrunse pe filieră slavă, rusă, bulgară şi ucraineană, cu o vechime mai mare în limbă. De asemenea, sunt înregistrate şi cuvinte de proveniență maghiară şi germană, consecinţă a acţiunii directe a celor două limbi asupra variantei literare transilvănene.

În ceea ce priveşte implicaţia neologismelor, acestea aparţin cu precădere metalimbajului gramatical, fiind reprezentate de metatermeni specifici. Studiul acestora ridică probleme interesante nu atât sub aspectul etimologiei lor (întrucât cele mai multe au o provenienţă latină), cât al modului în care ele au fost adaptate. Din acest punct de vedere, am separat cuvintele neologice în funcţie de gradul de adaptare, identificând o serie de fenomene de asimilare fonetică şi morfologică. Considerăm că miza acestei abordări constă în evidenţierea contribuţiei lui Tempea la adaptarea termenilor neologici gramaticali. Autorul nu este un creator de terminologie, însă meritul său este acela de a fi împrumutat termeni care existau deja în limba latină (şi care fuseseră folosiţi înainte în *Elementele* lui Samuil Micu şi Gheorghe Şincai) şi de a fi încercat să îi adapteze. În ciuda criticilor făcute asupra modului de traducere şi de adaptare a termenilor[3], analiza dezvăluie încercările lui

[3] Sunt ilustrative, în acest sens, observaţiile lui Ion Lungu, cuprinse în studiul *Şcoala Ardeleană, mişcare ideologică naţională iluministă,* Editura Minerva, Bucureşti, 1978, p. 195, referitoare la încercarea lui Radu Tempea de a adapta la limba română neologismele latineşti: „Este adevărat că Radu Tempea traduce din latineşte, dar nu prea inspirat, ceea ce micşorează, desigur, influenţa pozitivă a lucrării în rândurile cititorilor. În orice caz, faţă de gramatica lui Eustatievici, Radu Tempea, în afară de terminologie, deficitară şi la el din punctul de vedere al spiritului limbii, reuşeşte să definească mai exact particularităţile structurii gramaticale a limbii române, tocmai având în faţă modelul corifeilor Şcolii Ardelene".

BDD-V3596 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-27 03:03:35 UTC)

Tempea de a da acestor cuvinte o formă cât mai aproape de cea românească. În acest sens, principiul analogiei cu formele existente în limbă funcţionează în modul de adaptare a termenilor. Mai mult decât atât, trebuie luat în calcul un aspect subliniat de G. Istrate, şi anume faptul că termenii neologici erau folosiţi de către Tempea pentru prima dată în limba română scrisă (Istrate 1960: 9).

În textul editat, o mare pondere îl are şi un procedeu care se situează prin specificul său la limita dintre mijloacele interne şi cele externe, şi anume calcul lingvistic. El se constituie ca o variantă la termenii împrumutaţi, prezenţa aşa-numitor dublete terminologice (şi etimologice), formate din calc şi un corespondent neologic uşurând înţelegerea, chiar dacă alcătuiesc o nomenclatură gramaticală hibridă. Autorul este conştient de faptul că o trecere directă de la terminologia gramaticală veche bazată pe calcuri la nomenclatura provenită din gramaticile latineşti se putea face mai uşor printr-o prezenţă simultană a celor două procedee, calcurile fiind folosite de multe ori pentru a glosa termenii neologici. Este adevărat că o parte a termenilor împrumutaţi sunt folosiţi destul de puţin (mai ales cei neadaptaţi care alcătuiesc categoria xenismelor), locul lor fiind luat de calcuri. Însă, termenii calchiaţi, datorită vechimii lor în limbă prezentau avantajul uşurării înţelegerii, spre deosebire de împrumuturile latineşti neadaptate. În plus, ei creau impresia folosirii de material lingvistic autohton. De asemenea, folosirea concomitentă a calcurilor şi a neologismelor presupune desprinderea de obiceiul de desemnare a realizărilor gramaticale exclusiv prin intermediul calcului, ca mijloc de bază de formare a termenilor ştiinţifici. În acelaşi timp, prezenţa celor două procedee formative consemnează, în opinia Gabrielei Pană Dindelegan, manifestarea a două fenomene contradictorii, „de schimbare şi de blocare a mobilităţii prin forţa tradiţiei" (Pană Dindelegan 1997: 5).

Ţinând cont de aceste aspecte, considerăm că *Gramatica românească* a lui Radu Tempea este un text care face trecerea de la vechile scrieri normative, în care terminologia este alcătuită exclusiv din calcuri lexicale (aşa cum este lucrarea lui Dimitrie Eustatievici Braşoveanul din 1757) la cele în care metalimbajul specializat va cuprinde cu precădere împrumuturi neologice (cum va fi gramatica lui Ion Heliade Rădulescu din 1828). Trebuie menţionate, în acest sens, cele două etape din procesul de adaptare a neologismelor determinate de către N. A. Ursu şi Despina Ursu (Ursu 2004: 351). Ceea ce este important de subliniat este faptul că autorul se fereşte de exagerări etimologizante, privilegiind de multe ori modul de pronunţare a cuvintelor. Observaţia îndreptăţeşte opinia cercetătorilor care au sesizat latinismul moderat al terminologiei în textul editat. Deşi nu este originală în privinţa folosirii unor calcuri noi sau a unor procedee fonetice şi morfologice de adaptare care să se situeze mai aproape de aspectul actual al termenilor gramaticali, deşi uneori este aplicat abuziv principiul analogiei, lucrarea lui Tempea are meritul de a fi intuit sursa de împrumut pentru nomenclatura gramaticală, de a fi pus în circulaţie termeni adaptaţi prin analogie cu paradigme de asimilare existente în limbă şi, în ultimă instanţă, de a fi contribuit la dezvoltarea terminologiei gramaticale româneşti.

BDD-V3596 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-27 03:03:35 UTC)

În concluzie, dincolo de faptul că *Gramatica românească* a lui Radu Tempea (1797), asemenea oricărui alt text redactat în vechea ortografie chirilică, prezintă serioase, dar interesante probleme la toate nivelurile, ea pune în evidenţă particularităţile variantei literare a limbii de la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Mai mult decât atât, editarea acestui text devine necesară, în contextul în care nu a beneficiat până acum de o ediţie critică, însoţită de un studiu filologic şi lingvistic.

Bibliografie

Coteanu 1981: Ion, Coteanu, *Structura şi evoluţia limbii române (de la origini până la 1860)*, Bucureşti, Editura Academiei R. S. R.

Coteanu 2007: Ion, Coteanu, *Formarea cuvintelor în limba română. Derivarea. Compunerea. Conversiunea*, editat de Narcisa Forăscu şi Angela Bidu-Vrănceanu, Editura Universităţii din Bucureşti.

Gheţie, Mareş, 1974: Ion, Gheţie, Al., Mareş, *Introducere în filologia românească (probleme, metode, interpretări)*, Bucureşti, Editura Enciclopedică Română.

Hristea 1977: Theodor, Hristea, *Calc, traducere şi împrumut lexical*, în „România literară", anul X, nr. 33, p. 8.

Istrate 1960: G., Istrate, *Gramatica lui Radu Tempea*, în Analele Ştiinţifice ale Universităţii „Alexandru Ioan Cuza" din Iaşi (serie nouă), Secţiunea III, tomul VI.

Lungu 1978: Ion, Lungu, *Şcoala Ardeleană. Mişcare ideologică naţională iluministă*, Bucureşti, Editura Minerva.

Pană-Dindelegan 1997: Gabriela, Pană-Dindelegan, *Terminologia lingvistică actuală, între tradiţie şi inovaţie*, în „Limbă şi literatură", vol. II, anul XLII, p. 5-12.

Poeţii Văcăreşti 1982: Ianache, Alecu, Nicolae, *Opere*, ediţie critică, studiu introductiv, note, glosară, bibliografie şi indice de Cornel Cîrstoiu, Bucureşti, Editura Minerva.

Tempea 1797: Radu, Tempea, *Gramatica românească*, Sibiu.

Ursu 2004: N. A., Ursu, Despina, Ursu, *Împrumutul lexical în procesul modernizării limbii române literare (1760-1860)*, vol. I *Studiu lingvistic şi de istorie culturală*, Iaşi, Editura Cronica.

Văcărescu 1787: Ienăchiţă, Văcărescu, *Observaţii sau băgări de seamă asupra regulelor şi orânduielelor gramaticii româneşti*.

Vîrtosu 1968: Emil, Vîrtosu, *Paleografia româno-chirilică*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică.

Mulţumiri

Articolul prezintă rezultatele cercetării susţinută financiar din fonduri social europene gestionate de Autoritatea de Management pentru Programul Operaţional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane [grant POSDRU/107/1.5/S/78342].

BDD-V3596 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-27 03:03:35 UTC)